

Остап Тарнавський

ТРАДИЦІЯ КОЖОМ'ЯКИ

(Дещо про органічні джерела й паралелі в творчості
Уласа Самчука)

Хоч переказ про Кирила Кожом'яку так дуже нагадує старогрецький переказ про Мінотавра, він у нас зовсім інший, новий і своєрідний. В українському переказі змальований український фолкльор, в ньому новий зміст і новий світогляд. У старогрецькому переказі героєм є король Атен, його героїчний вчинок, зумовлений допомогою Аріядни, та головне, поза лаштунками дії стоять ті божественні сили, які і є головними дієвими особами грецької мітології. Переказ про Кожом'яку — це інший світ. Нещастя, що нависло над Києвом — це реальна дійсність. Переказ так і починається, ствердженням реальної дійсності, що „жив у Києві князь і коло Києва змії”. Князь поставлений нарівні з народом; він висилає змієві свою доньку, мовляв, коли давали горожани, то треба й йому дати. В ньому нічого з божественного мітологічного родоводу, як нема ніяких надприродних сил у змія, та й у героя переказу Кирила Кожом'яки. Змії — це радше те природне нещастя, неправда й несправедливість, що існують як реальний компонент життя. Також і Кирило Кожом'яка — це та сила, що може ставити чоло нещастю, неправді й несправедливості; у нашого героя лише ім'я, що вказує на його виїняткове становище, але й воно в українській дійсності означає радше господаря, ніж якийсь спеціальний шляхетний родовід. Переказ про Кожом'яку, про народнього героя, який ставить свої сили до диспозиції свого суспільства, який стає на захист свого народу й своєї країни в час великого нещастя, коли нарід у смертельній загрозі, стає на боротьбу проти неправди, несправедливості й утиску, — це той міт призначення України, що став стрижнем свободолобних поривань українського народу.

Живою легендою він відроджується у щораз різних видах: в переказах про Кармелюка, чи Залізняка, про козака Голоту, чи Довбуша. Він зреалізовується багатократно живою дією. Від походу Ігоря почавши, через могутню діяльність Богдана Хмельницького, до найновіших часів. Він і характеризує психіку української людини на всьому історичному просторі її буття: спокійне трудлюбне життя української людини одвічно непокоїть загроза чорних сил, що, мов грізні хмари насувають на розквітлі українські поля. Напроти цих сил підноситься з народу герой: він, як і весь народ, простий і пересічний, та в ньому приспані могутні си-

ли і фізичні, і духові, які в час смертельної загрози здібні на неземний вчинок.

Прометей, напевно, імпазантніший. Це титан, що наважився видерти у всемогутніх богів таємницю порядкування світлом. Правда, і в Прометея філантропічне почування; але наголос у цьому міті зроблено радше на бунтарському дусі. В новіших часах Прометея замінить доктор Фавст, який стоїть і далі в осередку європейської культури. Кирило Кожом'яка не визначається тим постійним, невисипущим духом, що ним горить Прометей. Він — мирний і тихий повсякденний працівник, що знайшов своє місце в простому уявленні про тихий мирний світ, який віддає свою силу й свій глузд щоденній ужиточній праці. Це не мрійник Пер Гюнт, не романтичний Дон Кіхот, хоч і безкорисливий характер Кожом'яки близький ідеалістові з Ля-Маншу. Це реальний герой, приспаний герой-багатир, який в обличчі великої загрози стає до бою на життя і смерть, щоб урятувати свій нарід перед цією загрозою.

Цей образ народнього героя постійно живе в народі й постійно росте з народом. Уся козацька романтика нашого селянського народу — це здійснювання легенди про того приспаного велетня, який оживає в переказах про Вернигору й Байду, про Верниволю й Гамалію, який стає щораз новою проблемою в літературі.

По слідах цієї стародавньої української легенди йде творчість Уласа Самчука. Самчук вийшов із селянського суспільства, з упорядкованого патріархального суспільства, що заховувало свій зв'язок із давньою традицією в глухій Волинській провінції. Волинь — це не просто частина України — клаптик української землі. За історичними гіпотезами, Волинь — це перша державна організація наших предків, це передвісник золотої доби Київської Русі. Якщо приймемо варязьку теорію початків Київської Русі, тоді Волинь — це слов'янські початки нашої державности, а слідом за тим — початки нашого світовідчування й світогляду. Цей епізод важливий для ідеологічного нашарування, яке йде впарі з амбіціями. Перший великий твір Самчука — трилогія „Волинь” — це і є родовід цієї нової людини, її амбіцій, її ідеологічного зростання, людини, яка за легендарним зразком стане новим втіленням народнього героя.

Увесь зріст Самчукової творчості, яка намагається бути глибокою в ідеологічному аспекті й широкою в концепції та проблематиці, тримається цупко Волинської землі у двох вимірах: історичному й побутовому. Хоч письменник від юнацьких років живе на еміграції, фокус його творчої обсервації постійно на Волині. Тут насувається деяка аналогія Самчукової творчості з творчістю одного з найвидатніших письменників нашого часу Казанцакіса, який народився

на Криті і в цій своїй вужчій батьківщині віднайшов підґрунтя для своєї письменницької правди.

Це лише збіг обставин, що Волинь і традиція Кожом'яки перекликаються з Критом, який був предтечею грецької культури. Ніко Казанцакіс народився на Криті 1885 року, коли цей острів був ще під турецькою окупацією. Але він мав свою ширшу батьківщину, що прийняла його й відкрила перед ним брами високих шкіл (він закінчив правничий факультет Атенського університету) та шлях до директора департаменту в грецькому міністерстві праці й до міністра освіти Греції включно.

Правда, Казанцакіс був насамперед визначним грецьким поетом. Його головний поетичний твір — це „Одісея” — епопея з 24 довгих книг, 33.333 рядків. Це продовження Гомерової епопеї. Казанцакіс водить стародавнього грецького героя новими, незаними в старовині, просторами нашої землі, через Африку й південний полюс, і через вічні льодовики і вкінці каже йому вмерти, розчарованому в нелюдяності нашого часу. Казанцакісова поезія захоплена героїчними постатями. Він оспівав Данте, Ніцше, Ель Греко, Чінгіс Хана, написав поему про Прометея, написав драми про Никифора Фоку, Одісея і Христа. В його поезії побіч ліризму філософська думка.

Поезія здобула Казанцакісові славу найвизначнішого грецького поета лише у Греції. Славу передового світового письменника принесли йому романи вже після другої світової війни. Як романіст, Казанцакіс неблаганний реаліст, але його реалізм багато прикрашений вибуялою фантазією й містицизмом. Перший роман, що здобув Казанцакісові ім'я в світі — це „Олексій Зорба” — пригодницький роман з побуту в рідному Криті. Герой роману, — постать на зразок античної мітології; це повна вітальних сил людина, скора до праці, і до вина, і до любови, задавака, що не боїться ні Бога, ні чорта та ще й з вантажем 65 пережитих років, які не заваджають йому почувати себе вповні молодим і відважним.

В романі „Грецькі страсті” він усучаснив Христові страсті, зображуючи трагічні події нашого часу. Під час страсної вистави у грецькому селі матеріалізується конфлікт між багатими мешканцями села і юрбою втікачів від турецького переслідування; у висліді бійки юрба ланує актора, що відтворював ролю Христа. В романі „Остання спокуса” Казанцакіс зобразив Христа, як людину з усіма людськими слабостями, які зумовлює життя на землі. Смерть і воскресіння Христа зображені тут з того загального погляду, що його визначувала Казанцакісова філософія: призначення людини в її власній діяльності, у формі життя, смерті і Бога. В романі найсильнішою постаттю є Юда, ізраїльтянський революціонер-зелот, який свідомо бере на себе ролю зрад-

ника не лише в очах сучасників, але й майбутньої історії. Христос у романі є лише людиною, і, як кожна людина, підданий тим самим спокусам, про які Казанцакіс пише так: „В мені є темні нерозгадані сили Зла — людські і передлюдські; в мені теж ясні сили, людські і передлюдські, божеські сили, а моя душа — це арена, на якій ці дві армії зустрілись і зударились. Звідси ці непосильні страждання”.

В подібному аспекті написана також книга про св. Франціска.

На цьому шляху Казанцакіс знайшов свого героя — реалістичного, стихійного велетня на міру мітології із реалістичною, первісно-жорстокою любов'ю до свободи.

Цей стихійний герой Казанцакіса найповніше живе в романі „Свобода або смерть”, що розкажує про повстання греків на Криті проти окупаційної турецької влади під кінець дев'ятнадцятого сторіччя. Тут духовий зв'язок Казанцакіса з його ближчою батьківщиною: з її мітологічною, ідеологічною, духовою і побутовою правдою найглибший. Один із провідників повстання капітан Мікельс змальований на зразок Казанцакісового батька — це й є ця давня майже мітична людина — сильна, здорова і мійже дика, що належить швидше до далекого минулого ніж до сучасности. Та й сама боротьба — це не звичайне повстання, бо боротьба ведеться без ніякого пляну, без розсудливости і вона може закінчитися лише смертю. Це скоріше вибух стихії, життя, зв'язане із силами землі і космосу, серед первісної природи між недоступними скелястими горами і стихійним морем, життя людей, народжених і вирощених серед стихії, це зудар цих понадчасових сил, зудар добра і зла, ангела й диявола — боротьба, яка не знає компромісів і може закінчитися лише повною перемогою або смертю.

Тут можна шукати подібностей між Казанцакісовим героєм і Самчуковим героєм. Крит і Волинь — це дві різні території. Крит це дві стихії: стихія крем'янистих гір і стихія моря. Волинь — це затишна сторона, багата на родючу землю височина. Але з'єднує ці дві території історія, яка наділила їм великого життєвого досвіду. Постійні війни змусили спокійного мешканця волинського затишшя віднайти у собі ту силу, що могла б спрямувати його на спротив в обороні свого життя й екзистенції. Цей герой волинського затишшя не може горіти прометейським вогнем. Він радше традиційний Кожом'яка — приспаний народний герой, якого лише великий удар, велике нещастя може змусити до спротиву, до боротьби проти цієї загрози. Самчук так і зацікавлений у тверезій діловій людині, в якій більше амбіції, ніж духового горіння, більше впертої послідовности, ніж запального поривання. Вже трилогія „Волинь” вирощує ту нову сільську інтелігенцію, яка хоче організувати своє завтра, яка хоче віднайти і виявити своє ідеологічне обличчя,

а впарі з тим знайти своє місце у житті, щоб проявити свою силу, приспану, невикористану, незорганізовану силу. Трилогія „Волинь” — це апотеоза українського селянина, чи радше української людини, яка вийшла з українського села — того українського села, що має свій традиційний порядок, де власність землі зобов'язує до відповідальності: особистої і суспільної, історичної і метафізичної. Самчук герой — це селянин господар не лише згідно зі своїм суспільним становищем, але також за світовідчуженням, це людина реальної і систематичної праці. Самчук свідомий, що він ідеологічний речник селянина — власника землі, вільного господаря на хуторі. В нього і є ідеологічний роман, що має невмисне-визивну, з настановою на епітацію назву „Кулак”. У Самчукового героя не лише традиція, в нього й стихійність, подібно, як у героя Казанцакіса. Та ця стихійність не така показна й не така гучна. Вона проявляється у щоденній послідовній праці, яка вимагає тєї ж упертості й тєї ж завзятості, що й боротьба на Криті. Ніхто інший, як український селянин розуміє найкраще правду, що її уклав Казанцакіс у такий афоризм: „Вмирай кожної днини. Народжуйся кожної днини. Запереч усе, що маєш кожного дня. Найвища чеснота — це не бути вільним, але боротись за свободу”. Волинський селянин знає цю правду; його щоденне змагання — це важка вперта праця, і ця його праця — це боротьба не лише за свободу, це боротьба за існування. Самчук герой — це не індивідуальний герой, незалежний борець, чи самотній мрійник. Він, як і герой Казанцакіса, — людина традицій, зв'язана з родом і суспільством. Щоби жити й перемагати кожного дня в боротьбі за життя, він мусить бути вірним родові й суспільству. Це народний герой, якого прототип бачимо в Кожом'яці, багатир, який, охороняючи своє право на життя, охороняє право роду й суспільства, стає на службу народові.

Та є спільна риса, що властива обом героям: Казанцакісовому й Самчуковому; це віталізм, та життєва сила, що її філософ Анрі Бергсон назвав „алян віталь”. Казанцакіс був виконавцем Бергсонової філософії, що її поєднував із філософією Ніцше, який виводив родовід ідей від віталізму. Світогляд Самчука не має тих теоретичних основ, що їх має світогляд Казанцакіса. Самчукова настанова на тверезу, ділову людину переходила від волюнтарної романтики до розумового реалізму. В нього більше підсвідомо вирощувалася думка не так про творче зростання людини наслідком внутрішньої вітальності, як радше потреба оформити цю стихійну внутрішню вітальність, яка існує в українській людині, мов та казкова сила у Кожом'яці. Тут і засновок практичного першвя ідеології Самчука. Самчук, як і Казанцакіс, був періодами активний у політичному житті. Характеристична риса його політичної діяльності — це тверез-

за й відважна оцінка подій і можливостей. Тут варто пригадати про становище Уласа Самчука до подій, які розвинулися по українській землі з вибухом німецько-советської війни в 1941 році. Тоді, коли волюнтаристична войовнича романтика підказувала творити похідні групи, кладучи наголос на ідеологічну пропаганду, у Самчука переважила твереза оцінка ситуації і він її висловив у той час у Літературному клубі у Львові пригадкою малого епізоду з недавніх подій в Карпатській Україні. Тоді — за словами очевидця Самчука — вже була згода (добровільна, чи накинена — неважно) чеського уряду визнати за Карпатською Україною право на незалежність у формі самостійної, чи автономної одиниці. Чеський уряд запросив до Праги карпатсько-українського міністра, вислав йому навіть авто, щоб цей міністер міг приїхати до столиці, як і треба дипломатові. Та виявилась інша трудність: у цілій Карпатській Україні не було шофера, який міг би завести свого міністра на перетвори. Самчук свідомо говорив про цей епізод. Цей епізод напевно сидів у його думках, як важкий тягар, що придавлював і мулив. Це не так важко кликати поетично: „О, земле, велетнів роди!” Українська земля багата й плодюча. Вона з давен-давня родила багатирів на подобу Кожом'яки. Письменник Самчук розуміє це і його турбує не поетична романтика героїчного, але систематична організація героїчної постави української людини до життя. Світ Самчукового героя — це українське село, традиційна українська громада, яка знає й любить свій традиційний правопорядок, де власність землі зобов'язує до відповідальності особистої й суспільної. Самчуків герой — це тип селянина-господаря, це реальна людина, яка живе не тільки в патріархальній традиції, але й у свідомості, що на її життєвім шляху важкі перепони що її життя — це постійна й важка праця-боротьба, щоб відвертати ці перепони, відсувати їх із свого життєвого шляху, вищити їх, мов того мітичного дракона Левіятана, який постійно чигає й запрожує. Це світовідчужання й зумовлює стиль творів Самчука, який став майстром широкої реалістичної розповіді — найвідповіднішої форми для зображення людини повсякденної реальної і систематичної праці.

„Марія” добре характеризує романстичний світ Уласа Самчука. Ось тут у постаті жінки — портрет української людини в житті, в дії, картина, людської праці-боротьби, змагання людини до повноти існування, як його розуміє Самчук. Героїня роману — не якась відома історична постать, а проста, нікому не відома, неписьменна селянка. Ця скромна пересічна людська істота скриває в собі ту непохитну життєву силу, яка дозволяє їй відчувати насолоду життя, відчувати радість землі, тепло сонця і таємницю неба, яка дозволяє їй боротись із чорним Левіятаном, який велетенською тінню приляг на її сільську батьківщину й загрожує повною загла-

дою. У Самчука не якийсь механічне пересадження Бергсонового віталізму, в нього радше перевага традиційного, постійне відцвітання цього багатирського первня, який покладений в українському міті про боротьбу Кожом'яки. Українська земля народжує велетнів, потрібно лише усвідомити всю небезпеку, щоб цей велетень усвідомив свою силу й став до бою, який може закінчитися лише перемогою або смертю. Як у світі Казанцакіса.

А нагод не бракує для цього усвідомлення. „Іноді так буває, що, здається, наче Бог не має сили, така найде смуга на життя, таке зробиться повітря, така темнота огорне землю”. Самчука найбільше цікавить саме той трагічний час, коли землю огортає темнота. Самчукова „Волинь” втішається й досі славою кращого його твору. Та у „Волині” весь „поетичний” Самчук, тоді як Самчук-реаліст, Самчук-громадянин — у реалістичному романі, що його зразками є „Ост” і „Темнота”. Самчук свідомо визначив свою мету: бути загально зрозумілим і загально відповідальним письменником. Це ж не випадок, що Самчук береться за актуальні теми („Кулак” і „Мар'я”, „Гори говорять”, „Юність Василя Шеремети”). В нього почуття відповідальності, як у Ю. Липи в літературно-історичному есеї, чи у Маланюка в поезії. Самчук цікавиться подіями, знає ці події, він їх розуміє у своєму повному світоглядovому аспекті і тому хоче про них писати. Зміст і думка — це головні атрибути його романів, яким присвоєний ідеологічний принцип.

Офіційна советська партійна критика й публіцистика, на тлі багатьох спеціально вишуканих негативних епітетів, називає Уласа Самчука ідеологом куркульства. Коли брати це визначення в пляні офіційного трактування советської публіцистики, то воно є цілковито абсурдним, і його не можна поважно приймати. Улас Самчук насправді є духовим виразником того трудового, активно-творчого селянства, яке від віків уміє тримати й творити традиційний український порядок життя на землі, але не в його непорушній консервації, а в постійному оновленні й поступі. Одиниця є членом рідні, рідня виходить із роду, рід є тим стрижнем, який забезпечує тяглість життя. Біологічний принцип жити і вижити, збагачений містерією тієї традиції, яка визначає місце й дозволяє певно ставити кроки на своїй землі. Це, як бачимо, зовсім не традиційний консерватизм, а вічно творчий і живий а н т е ї з м життєстверджувальної й життєтворчої селянської верстви.

Рід Морозів може бути надуманим зразком в ідеологічному аспекті, але він живий життєвою правдою безпосередньої обсервації й переконливістю відчужань. Це епопея на славу вільної праці селянина, чи радше вільної організації праці, яка характеризує людину — сотворіння, що може думати й відчувати, що шукає повноти життя. Самчук не знає ідилії; навпаки, він шукає зударів, бо лише в зударях

можуть повністю жити його герої. Найтиповіші Морози в „Темноті”, за страшних час в тотального наступу Москви на Україну. У книзі на першому пляні історія двох братів, яким революція й пореволюційний терор зруйнували батьківський хутір — осередок і вихідний пункт їхньої радше духової ментальності, ніж світогляду, але не знищили в них ділової активної постави до життя. Бергсонів „альян віпаль”, яким живуть Казанцакісові герої, тут найсильніший. Хоч дія „Темноти” відбувається в той самий час, що його в трагічних крайніх тонах зобразив Тодось Осьмачка в „Ротонді душоубців”, але Самчукові герої не жертви з розбитого навалом корабля, не нещасні люди, які халаються за будь-який брусок, щоб уціліти, навпаки, вони виказують організаційну пляновість, послідовність, відвагу, сприт і по волі, чи неволі включаються в рушійну силу тої навали, яка руйнує старе й плянує побудувати нове. Ця спрямованість Самчукових героїв корениться саме в їхньому соціальному походженні, у світовідчужанні, що на першому пляні ставить працю, систематичну організацію праці, діловість. Традиція Кожом'яки перемагає повністю. В Кожом'яки повна свідомість, проти чого боротись, але в нього нема ніякої свідомости, за що боротись. Самчук пішов далі: він пожертвував ідеологічним принципом для біологічного. Життєва сила в людині — це головна сила згідно з Бергсоновою філософією, і ми бачимо, як ця життєва сила випихає двох натаврованих ворогів режиму вже самим походженням куркульських синів на шлях кар'єри, яка веде їх на верховини советського адміністративного ладу. Залишаючи на боці питання правдоподібности такої ситуації, реалістична сила роману перекоонує. Якщо автор знаходить тему, що для нього є переживанням, і зображує її з напруженістю, інтенсивністю, що зроджує ілюзію повного переживання — тоді це перемога в романістиці. В „Ості” і в „Темноті” Самчук найповніший у своїй життєвій філософії. В осередку обсервації — село, селянський герой в обставинах, які змушують до боротьби, до тієї засадничої, основної боротьби, яка має популярне визначення боротьби за існування. Як і в Осьмаччиній „Ротонді”, у Самчука героями — письменник і селянин. Та коли Осьмачка розкрив смертельну рану, що її заподіяв нелюдський режим селянській сім'ї, і розповів, як брат доносить на брата, Самчукова сім'я виказує родинне себелюбство і допомагає собі взаємно у кар'єрі. Хоч письменник призначив своїм героям шлях вислужництва ворожову режимові, та все ж таки він ясно поставив у книзі ідеологічне кредо. Самчук дав загальну характеристику советського режиму, шукаючи причиновости його жорстокостей у психології і традиції. Самчук — твердий позитивіст. Його ідеал життя — тверда послідовна праця. Революцію він ненавидить, вважає її за зло, що приходить як наслідок безпляновости. Революції можна запобіг-

ти, як пляновим дослідництвом можна запобігти пошесті. Тут і ціна Самчукового героя навіть у соціалістичному суспільстві, і Самчук пророкує, що в цьому суспільстві „у майбутньому куркуля не тільки не будуть ліквідувати, але намагатимуться штучно розплоджувати. Без цього творчого складника формули життя, життя неможливе”. Біологічний інстинкт людини жити і вижити далеко сильніший в обставинах, які постійно загрожують смертю.

Тема війни — це найкраща нагода для Самчука показати свого традиційного героя. Кожом'яка починає діяти тоді, коли безмежне нещастя валиться на країну, коли суєна на країну чорна хмара — народня персоніфікація всього стихійного й соціального лиха і зла. Остання війна ще не дочекалась епопеї. Занадто схаотизована й нестійка ідеологічна підмурівка цих жорстоких років, занадто ми всі ще втягнуті в цей хаос, щоб знайти в ньому той промінь світла, який міг би освітлити й мистецький твір. „Чого не гоїть вогонь” — це відважна спроба письменника Самчука показати події останньої війни в Україні. Цю повість можна порівнювати до подібних тематично творів Гончара чи Стельмаха і в цьому порівнянні Самчук виграє. В нього живе знову той самий герой, який властивий традиції Кожом'яки, в нього ще яскравіше насвітлений той позитивістичний погляд, який шукає організаційної системи дії й боротьби. Балаба-Троян — це плід української стихії, це той самий приспаний багатир, який хоче жити й вижити. Цей новий роман Самчука викликав пошвавлену дискусію. Спричинили цю дискусію ті, які бажали від Самчука підробленого героя: ідеологічного провідника, незламного борця, праведника. Але Самчук не мрійник-романтик, він реаліст-позитивіст. Його роман — це фрагмент тієї дійсності, що її бачить письменник-реаліст. Самчук змалював підпільну боротьбу у своєму рідному селі, як вияв стихійної оборони українського селянина проти насильства. Письменник не лише підкреслює сильно цю народню стихію, на зразок якоїсь нової Гайдамаччини, але також свідомо елімінує керівництво революційних провідів, партій, чи організацій. І тут він найвірніший традиції Кожом'яки, який знає, проти чого боротись, але не знає, за що боротись. Чорна хмара з-за лиману викликає спротив у гайдамацькій душі, в якій приспана сила героя, але гайдамацький герой ще не вміє організувати життєвого порядку, і це його слабкість і це теж найбільша турбота для письменника Самчука. Улас Самчук віднайшов інтуїтивно у свого героя силу біологічної витальності, що її насвітлила й пояснила новітня філософія. Та він не знайшов змоги прикласти всю ту ідеологічну силу, яку він знає й розуміє і якою виповнені його романи. Організація дії й боротьби, послідовна організація боротьби і праці — це ідеал, що його хотів би бачити письменник Самчук у свого героя-багатиря, і

він вірить, що в Кожом'яки, побіч його багатирської сили, прихований ще й інтелектуальний таланти. Експеримент із Морозом — це наслідок цієї віри.

Самчук чесно й гідно виконав свою місію, яку поклав перед ним його таланти й його час. Він став першим і останнім співцем творчо-будівничого селянства, яке могло бути тою творчою силою, що мала почати новий етап, мала створити новий міт. Самчук проспівав свою пісню чесно й відважно, в традиції, що сягає давніх і перших початків історичного й духового життя народу. У час, коли вилились усі давні міти, коли банкрутували ідеї й ідеали, Самчукові не було дано створити цілком новий міт. Але цей новий міт буде легше створити із тим досвідом, що його приніс нам Улас Самчук.